

Sažetak

Tekst se bavi analitičkim prikazom teorije pravde američkog teoretičara Džona Rolsa. Razmatrajući odnos između problema pravde i problema jednakosti, autor, na početku, posebno skreće pažnju na načelo neutralnosti koje je ključno za razumevanje kako principa proceduralne pravde tako i za osnovne liberalne institucije. U radu se posebno analizira apstraktna situacija početne pozicije u kojoj se nalaze pojedinci koji pod “velom neznanja” biraju principe pravde. Po mišljenju autora, dolazi do narušavanja načela neutralnosti u početnoj poziciji, odnosno, sporna je pristrasnost principa pravde.

Ključne reči: principi pravde, jednakost, neutralnost, početna pozicija, veo neznanja, proceduralna pravda, pojedinac.

Uvod

Problem pravde i jednakosti

“Sama pravda je, u mnogim prilikama, negativna osobina i samo nas sprečava da ne povredimo našeg suseda.”
Adam Smit

Pojam pravde jedan je od najspornijih pojmova političke teorije pre svega zbog toga što ne postoji ni minimalna saglasnost o tome na šta se ovaj pojam odnosi. Preciznije određivanje značenja pojma u velikoj meri je otežano dominacijom pojma društvene pravde “kao moralne i političke vrednosti” u savremenoj teoriji, kao i povezivanjem pravde i blagostanja, odnosno pravde i pravedne raspodele bogatstva.¹ Ovu kompleksnost pojma pravde dodatno usložnjava veza sa pojmom jednakosti. Neophodno je napraviti razliku između univerzalne jednakosti pred zakonom i raznih oblika stvaranja imovinske jednakosti. Spona između pravde i jednakosti prisutna je još kod Aristotela.² Kritikujući egalitaristički koncept Faleje iz Halkedona, koji se u IV veku p.n.e zalagao za opštu jednakost imovine, Aristotel će prepoznati da u velikoj većini zahteva za imovinskom jednakošću počivaju puki prohtevi koji se razlikuju od egzistencijalnih potreba, a ti prohtevi “po svojoj prirodi nemaju granica.”³

¹ Norman Berli, “Uvod u modernu političku teoriju”, Službeni glasnik, Beograd, 2007., 167 str.

² “Svi misle da je pravda neka vrsta jednakosti i donekle se slažu sa filozofskim raspravama u kojima raspravljamo o moralu. Oni utvrđuju šta je to pravda, na koga se primenjuje i kažu da među jednakima mora da vlada jednakost.” Aristotel, “Politika”, Bigz, Beograd, 2003., 78. str.

³ Ibid. 40 str.

Sa druge strane, univerzalna jednakost pojedinaca pred zakonom podrazumeva postojanje neutralnih pravila prava koja pojedince sa različitim sklonostima, potrebama i mogućnostima tretira na jednak način. U suprotnom slučaju, ukoliko bi se opredelili za nejednak tretman, odnosno ukoliko bi negirali neutralni karakter pravila i pojedince tretirali različito, to bi za posledicu imalo opredeljenje za neku konkretnu koncepciju dobrog života koja bi prinudno i arbitrarno bila nametnuta svima. Ovaj nejednak tretman, kako bi se ublažila imovinska nejednakost, takođe bi podrazumevao prinudnu raspodelu po unapred konstruisanom obrascu, šemi, odnosno specifičnom znanju. Po mišljenju Fridriha fon Hajeka, ove dve vrste jednakosti su nespojive. Beskrajno brojne individualne razlike koje postoje između pojedinaca, a pod uticajem neutralno jednakog tretmana, prouzrokuju faktičku i neminovnu nejednakost.⁴ Hajek će, kao i Aristotel pre njega, prepoznati zavist kao osnovu zahteva za ublažavanjem materijalne nejednakosti. Ova apsolutna nespojivost između jednakosti pred zakonom i imovinske jednakosti veoma je slična nespojivosti do koje, po mom mišljenju, dolazi u praktičnoj primeni dva principa pravde Džona Rolsa, na šta ću ukazati kasnije.

Pomenuti odnos između pravde i jednakosti bitan je za razumevanje Rolsovih principa pravde. Formalni princip pravde o jednakom postupanju sa jednakima, koji je prisutan kod Aristotela, treba razlikovati od "egalitarnog principa pravde" koji po Normanu Beriju podrazumeva da: "sva odstupanja od jednakosti moraju biti moralno opravdana"⁵. U Rolsovoj teoriji principi pravde eksplicitno povezuju pravdu i jednakost. Prvi princip povezuje jednakost osnovnih prava i dužnosti sa pravdom, dok drugi princip ili princip razlike zasniva tu vezu na način da su pravedne samo one društvene i ekonomske nejednakosti koje unapređuju stanje onih u najnepovoljnijem položaju.⁶ Za Rolsovu teoriju pravde neutralnost principa je presudna jer ona obezbeđuje legitimacijsku osnovu. Odnosno, principi pravde su jedino mogući ukoliko su oni nepristrasno prihvaćeni od strane racionalnih pojedinaca. Pri tom, pod nepristrasnim prihvatanjem treba podrazumevati davanje izvorne saglasnosti u situaciji kada ne dominira nijedan partikularni interes. Međutim, ukoliko se utvrdi da principi pravde nisu neutralni, onda će i njihovo sukcesivno ugrađivanje u same osnove političkog sistema stvoriti neliberalnu malformaciju, koja će za posledicu imati neliberalne institucije, zanemarivanje vladavine prava i, u krajnjoj instanci, ugrožavanje slobode.

Neutralnost političkog sistema, odnosno njegovih javnih institucija, podrazumeva postojanje nepristrasnih načela koja bez bilo kakvih izuzetaka sve građane tretiraju na jednak način. Ta apstraktna načela, iz kojih proizilazi prinudna moć državnih institucija, garantuju

⁴ "Jednakost pred zakonom, koju zahteva sloboda, vodi imovinskoj nejednakosti. Naš argument će biti da se u slobodnom društvu želja da se uslovi ljudi učine što sličnijima ne može prihvatiti kao opravdanje za dalju i diskriminativnu prinudu, a da i tamo gde iz drugih razloga mora da koristi prinudu, država treba ljude opet da tretira jednako." Fridrih fon Hajek "Poredak slobode", Global book, Novi sad, 1998., 82 str.

⁵ Norman Beri, pomenuto delo, 172 str.

⁶ Džon Rols, "Teorija pravde", CID, Podgorica, JP Službeni list SRJ, Beograd 1998., 31.str.

jednakost svih građana jedne političke zajednice. Ona garantuju okvir jednom poretku, unutar koga dolazi do spontanijih interakcija, saradnje i sukoba između slobodnih pojedinaca i grupa, ne favorizujući bilo kakav poželjan rezultat ili ishod, jer bi tom favorizacijom narušila neutralnost načela i jednakost statusa građana.⁷ Ovaj momenat neutralnosti prisutan je u Hjumovim principima pravde, koji podrazumevaju stabilnost svojine, slobodan prenos svojine saglasnošću i nepovredivost ugovora. Ovako određena pravila pravde postaću osnova teorije proceduralne pravde, koja podrazumeva poštovanje neutralnih “pravila igre”, ne analizirajući karakter ishoda određene interakcije sa stanovišta (ne)pravednosti. U skladu sa ovim moglo bi se reći da je pravednost jednakost zagarantovana neutralnošću.

Kritičkim osvrtom na same osnove Rolsove teorije nastojaću da pokažem da principi pravde nisu neutralni i da je problematična sama osnova saglasnosti. Takođe, prikazaću libertarijansku kritiku Rolsove teorije koju je izložio Robert Nozik u svom čuvenom delu “Anarhija, država i utopija”.

Rolsova teorija pravde

Prihvatanje principa pravde

Polazeći od toga da je “pravda prva vrlina društvenih ustanova”⁸, Rols kao primarni subjekt pravde određuje osnovnu strukturu društva. Ova osnovna struktura podrazumeva skup bazičnih institucija političkog poretka (na primer sudstvo ili skupština) sa jedne strane, i pravila koja regulišu podelu koristi iz društvene saradnje (tržište ili sistem svojine). Osnovna struktura društva, kao polje primene principa pravde, na najdalekosežniji način utiče na pravni i politički status pojedinaca u društvu, odnosno na njihove materijalne mogućnosti sticanja koristi. Bez obzira što i sam Rols priznaje da je pojam osnovne strukture društva neodređen, njegovo insistiranje na ovom subjektu pravde neophodno je zbog distinkcije između principa pravde primenljive na pojedince i njihove konkretne pojedinačne situacije i ove druge za koju se Rols opredeljuje. Dakle postoje dva različita predmeta ili subjekta pravde i oni se različito posmatraju, iako je prilično nejasna granica između njih.

Principi pravde koji se odnose na osnovnu strukturu društva moraju biti predmet saglasnosti racionalnih pojedinaca. Ti principi neophodni su za egzistenciju društva i oni se u

⁷ “Ako država mora postupiti sa svakim čovekom kao jednakim, dakle s jednakim poštovanjem, onda ne može da se upusti ni u kakvo hijerarhizovanje načina življenja ljudi. Jer ako uspostavi hijerarhiju među različitim formama življenja, i ako donosi autoritativne odluke na temelju ove hijerarhije vrednosti, onda ona time hijerarhizuje i ljude, koji su svoje živote uredili, odnosno vode ih na ovaj ili onaj način.” Janoš Kiš, “Neutralnost države”, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovc, Novi Sad, 1996., 34.str.

⁸ Džon Rols, “Teorija pravde”, CID, Podgorica, JP Službeni list SRJ, Beograd 1998. 22.str.

krajnjoj instanci odnose na osnovna prava i dužnosti i na učešće u raspodeli društvene koristi. Rolsova teorija pravde je, zapravo, verzija teorije društvenog ugovora. Međutim za razliku, recimo, od Lokove teorije gde je smisao društvenog ugovora formiranje političke zajednice kroz saglasnost pojedinaca, kako bi im ona garantovala i štitila njihova prirodna prava⁹, Rolsov ugovor podrazumeva, takođe kroz slobodni pristanak, opredeljenje za određeni skup moralnih principa koji se odnose na osnovnu strukturu društva. Do ovog opredeljenja za određene principe dolazi u hipotetičkoj situaciji prvobitnog položaja. Svrha prvobitnog položaja je postizanje nepristrasne saglasnosti racionalnih pojedinaca kako bi se opravdala Rolsova osnovna teza “pravda kao nepristrasnost”. Naime, u prvobitnom položaju pojedinci prihvataju principe pravde u situaciji kada nijedan od tih pojedinaca nema saznanje o svom položaju u društvu i o svom društvenom statusu, pa iz tog razloga oni se u odabiru principa pravde ne rukovode svojim pojedinačnim interesima i željama.

Budući da se svi pojedinci nalaze u istom položaju, niko od njih nije privilegovan odnosno oštećen u odnosu na drugog svojim specifičnim socijalnim statusom ili prirodnim osobinama u odabiru principa pravde. Rols veruje da će u ovako definisanim uslovima racionalni pojedinci koji poseduju osećaj za pravdu odabrati “dva prilično različita principa: prvi zahtijeva jednakost u propisivanju osnovnih prava i dužnosti, dok drugi drži da su društvene i ekonomske nejednakosti, na primjer, nejednakosti u pogledu bogatstva ili vlasti, pravedne samo ako imaju za posledicu poravnavajuće dobiti za svakoga, a posebno za one članove društva koji su u najnepovoljnijem položaju.”¹⁰ Dva principa pravde uređena su tako da prvi prethodi drugom, odnosno kršenje jednakih prava i sloboda ne može se opravdati većim ekonomskim dobitima.

Osnovne slobode zagarantovane prvim principom pravde koje Rols navodi su: političke slobode i sloboda govora i udruživanja, sloboda savesti i mišljenja, sloboda od psihološkog pritiska i napada, pravo na ličnu svojinu i sloboda ood samovoljnog hapšenja.¹¹ Zanimljivo je da Rols isključuje neke slobode kao osnovne, na primer pravo na posedovanje svojine nad sredstvima za proizvodnju, pa im samim tim on onemogućava njihovu zaštitu i garanciju pod prvim principom pravde. Drugi princip pravde podrazumeva da društvene i ekonomske nejednakosti svakome moraju donositi dobit. Kako bi bliže objasnio drugi princip Rols upućuje na situaciju u kojoj osnovna struktura društva, kao primarni subjekt pravde, vrši raspodelu određenih primarnih društvenih dobara. Sa jedne strane, pod primarnim društvenim dobrima on podrazumeva “prava, slobode, mogućnosti i prihod i bogatstvo”, dok sa druge, pod primarnim prirodnim dobrima on podrazumeva: zdravlje, snagu i inteligenciju. Skicirajući hipotetičko polazno uređenje u kome su sva primarna društvena dobra jednako raspodeljena (svi imaju jednaka prava i dužnosti i bogatstvo je jednako podeljeno) Rols stvara ideal jednakosti na osnovu koga se određuje da li su nejednakosti pravedne: “Ako bi određene nejednakosti u bogatstvu i

⁹ Dragan Lakićević, Božo Stojanović, Ilija Vujačić, “Teoretičari liberalizma”, Službeni glasnik, Beograd 2007., 38. str.

¹⁰ Džon Rols, “Teorija pravde”, CID, Podgorica, JP Službeni list SRJ, Beograd 1998. 31. str.

¹¹ Ibid. 71. str.

razlike u vlasti učinile da svakome bude bolje nego u ovoj početnoj hipotetičkoj situaciji, onda bi one bile u skladu sa opštim shvatanjem pravde.”¹² Ovo je u skladu sa gore pomenutim “egalitarnim principom pravde” o kome govori Beri.

Veo neznanja

Apstraktna situacija prvobitnog položaja u kojoj dolazi do odabira principa pravde karakteriše ono što Rols naziva veo neznanja. Veo neznanja je zapravo neophodni uslov kako bi došli do nepristrasne procedure biranja principa pravde. Nametanje “neznanja” kao svoj glavni cilj ima poništavanje saznanja o posebnosti, odnosno preventivno ukidanje mogućnosti da pojedinci zapadnu u iskušenje da saznanje o sopstvenim karakteristikama ili saznanje o određenim ishodima socijalnih interakcija, iskoriste u svoju ličnu korist. Pojedinci su, dakle, uskraćeni za saznanje o svom mestu u društvu, kao i o svom ekonomskom i socijalnom statusu. Oni ne poznaju svoju sposobnost, talenat, želje, svoju inteligenciju, snagu, kao ni svoje shvatanje dobrog života niti svoje psihološke sklonosti.¹³ Pojedinci pod velom neznanja ne znaju ništa o svom konkretnom društvu, o ekonomskom i kulturnom stanju ili o generacijskoj pripadnosti, jer svako od tih posebnih saznanja onemogućava nepristrasno prihvatanje principa pravde. Međutim, iako ne poznaju ove partikularne informacije, pojedinci znaju, pre svega, da moraju da odaberu principe pravde. Budući da mora doći do postizanja saglasnosti o samim principima, a imajući u vidu sam sadržaj dva principa pravde (prava i dužnosti i društvene i ekonomske nejednakosti) pojedinci nužno moraju razumeti “političke prilike i principe ekonomske teorije; oni znaju osnov društvene organizacije i zakonitosti ljudske psihologije”.¹⁴ Pored toga što omogućava “jednoglasan izbor posebnog shvatanja pravde”, veo neznanja iz prvobitnog položaja teži da dostigne “znanje koje se mora tretirati kao irelevantno u moralnom smislu.”¹⁵

Rolsova distinkcija između opštih i posebnih informacija nije propraćena jasnim utvrđivanjem kriterijuma selekcije, šta potpada pod veo neznanja, a šta ne. Jasno je dakle da veo neznanja ipak podrazumeva određena znanja bez kojih je nemoguće okončati nepristrasni proces odabira principa pravde. Zašto se onda Rols opredeljuje za termin “veo neznanja” kada je opravdanije govoriti o velu selektivnog znanja? Razlog tome je “željeno rešenje” vela neznanja.¹⁶ Na neki način Rols se kreće unazad: od poželjnog rešenja ili ishoda primene principa pravde do vela neznanja i prihvatanja principa pravde. Ako ovako postavimo stvari, kriterijum selekcije (ne)saznanja determinisan je budućim potencijalnim ishodom, odnosno u skladu je sa

¹² Ibid. 72. str.

¹³ Ibid. 134. str.

¹⁴ Ibid. 135. str.

¹⁵ Dušan Pavlović “Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde”, Fabrika knjiga, Beograd 2005., 68 str.

¹⁶ “Mi želimo da definišemo prvobitni položaj zato da dobijemo željeno rešenje. (...) Ako prvobitni položaj treba da proizvede sporazume koji su pravedni, strane moraju biti nepristrasno smještene i jednako tretirane kao moralne osobe. Proizvoljnost svijeta mora se korigovati prilagođavanjem okolnostima početnog ugovornog stanja.” Džon Rols, “Teorija pravde”, CID, Podgorica, JP Službeni list SRJ, Beograd 1998., 138 str.

unapred određenim “željenim rešenjem”.¹⁷ Rolsova intencija je da poželjni pravedni ishod determiniše šta ulazi, a šta ne ulazi u veo neznanja. To u krajnjoj instanci znači da je odabir principa pravde pristrasan, a ne neutralan, jer je implicitno uslovljen onom situacijom koju bi Rols opisao kao pravednu. Uočava se sama svrha vela neznanja: to je kvazi-epistemološki instrument koji je kao imunološko sredstvo usmereno protiv posebnih saznanjnih momenata, nametnut pojedincima kako bi došlo do, navodno, nepristrasne procedure prihvatanja principa pravde.

Tražeci opravdanje vela neznanja na višem nivou opštosti, Rols povlači paralelu između ovog pojma i Kantovog kategoričkog imperativa. Ključni pojam Kantove etike, kategorički imperativ, podrazumeva da pojedinac u svom ponašanju treba da deluje tako da načela kojima se rukovodi njegova volja mogu postati osnova opšteg zakonodavstva. Budući da je kategorički imperativ povezan sa Kantovom stvari po sebi, pojedinac je kao moralni delatnik nedeterminisan svetom fenomena (koji se odnosi na saznanja) već je sa aspekta etike “pojedinac noumenalan”.¹⁸ Ne samo da Rolsova početna pozicija i veo neznanja nemaju nikakvu metafizičku osnovu, nego Rols podređuje pojedinca društvu, iako je kod Kanta jedino pojedinac nosilac autonomnog morala i jedini subjekat etike. Rols veoma ambiciozno tvrdi da je početna pozicija iz njegove teorije - proceduralno tumačenje kategoričkog imperativa. Po Rolsovom shvatanju veo neznanja je u službi kategoričkog imperativa, jer upravo veo neznanja “lišava pojedince u prvobitnom položaju znanja koje bi im omogućilo da heteronomno biraju principe.”¹⁹ Problem je u tome što veo neznanja ipak podrazumeva jednu specifičnu motivisanost pojedinaca, koju im Rols nameće, a to je univerzalna zainteresovanost pojedinaca za primarnim dobrima. Ovo je iz ugla Kantove etike neprihvatljivo kao osnova autonomije i predstavlja vid heteronomnog delovanja. Rolsova konstatacija da Kant “mora da pretpostavlja da mi ne znamo naše mjesto unutar ovog zamišljenog sistema prirode”²⁰ jeste ispravna, ali Kant ne zloupotrebljava epistemologiju kako bi postigao željeni efekat na nivou etike, jer to su kod njega dva potpuno različita nivoa (fenomen – nuomen). Za razliku od Kantovog modela, Rols koristi veo neznanja (odnosno selektivno znanje koje smešta pod veo neznanja), kao kvazi-epistemološki instrument, u funkciji obesmišljavanja pojedinačnih saznanja.

Pokušaću da skiciram jednu analogiju sa Rolsovom početnom pozicijom na nivou apstraktnog modela. Pretpostavimo da postoji određeni skup pojedinaca kojima je glavna zajednička karakteristika poremećeno zdravstveno stanje. Svaki od pojedinaca može ali ne mora biti na različitom stupnju obolelosti. Oni će dakle pod “velom neznanja” prihvatiti neke principe

¹⁷ Kao jedan konkretan primer na kome pokazuje da veo neznanja “ne uspijeva da obezbedi željeni rezultat” Rols navodi slučaj štednje. Ako pojedinci u prvobitnom položaju imaju saznanje da su savremenici u sadašnjem vremenu, oni se mogu opredeliti da ne čine nikakvu žrtvu za naredne generacije, odnosno da niko od njih nema dužnost da šteti za svoje potomstvo. Ibid. 137. str.

¹⁸ Bertrand Rasel, “Mudrost zapada”, Dereta, Beograd, 2003., 267. str.

¹⁹ Džon Rols, “Teorija pravde”, CID, Podgorica, JP Službeni list SRJ, Beograd 1998., 236. str.

²⁰ Ibid. 134 str.

zato što će ih to voditi na put ozdravljenja. Kao što pod Rolsovim velom neznanja, postoji saznanje da pojedinci teže da unaprede svoje interese, ovde pojedinci imaju saznanje da moraju da prihvate neke načine izlečenja. Iako načelno nemaju svi istu potrebu za urgentnošću popravljajući svog položaja, odnosno neko je u znatno lošijoj poziciji u odnosu na nekog drugog, svima bi odgovaralo da se principi usvoje. Da bi prihvatili te principe oni nužno moraju da znaju zašto ih prihvataju. Ovde ne želim da raspravljam o analogiji konkretno sa drugim principom pravde (principom razlike) koji bi verovatno podrazumevao da je lečenje pojedinaca moguće samo ako istovremeno popravlja zdravstveni položaj onih u najlošijem zdravstvenom položaju. Pretpostavićemo da su oni saglasni sa ovim. Međutim, osnovni epistemološki problem jeste u tome što ti pojedinci moraju da imaju znanje o svojoj bolesti, da bi odatle izveli zaključak da je potrebno da prihvate principe kako bi prevladali svoju bolest. To znanje o svakoj pojedinačnoj bolesti je fundamentalno individualno. Da bi imao znanje o svojoj bolesti (svom položaju) pojedinac nužno mora da zna kako je do toga došlo ili zašto je on u toj poziciji u kojoj jeste. On mora da poznaje poreklo i uzroke bolesti, mora da poznaje okolnosti koje su dovele do rađanja bolesti jer jedino tako može znati da jeste bolestan, a samim tim i da mora prihvatiti principe. Ukoliko on poznaje neke od navedenih epistemoloških osnova ideje o bolesti, on ne može da prihvati principe pod “velom neznanja”. Rols izvodi univerzalnu težnju za unapređenje sopstvenog položaja iz same prirode čoveka²¹, dok po mom mišljenju ta težnja mora da bude iskustveno zasnovana. Ta težnja, iz koje u krajnjem proizilaze principi pravde, mora da ima epistemološku, a ne intuitivnu osnovu. Verovatno je težnja za izlečenjem prisutna kod svakog bolesnika, ali ta pretpostavljena težnja ne bi mogla da postoji kao faktor saglasnosti, u situaciji kada se njena individualna sazajna osnova, pod velom neznanja, briše. Ovom analogijom želim da prikažem da Rols pojedince u početnoj poziciji tretira kao pojedince sa jednom univerzalnom osobinom, a to je težnja za više, a ne manje, primarnih dobara. Primer sa bolesnicima pokazuje da čak i kada postoji jedna apsolutno zajednička osobina, pogoršano zdravstveno stanje, možemo racionalno da pretpostavimo da možda postoji zajednička težnja za izlečenjem, ali to ponovo nije dovoljno da nas intuicija navede da pretpostavimo da će oni izabrati neke principe izlečenja.²² Pojedinci pod Rolsovim velom neznanja ne poznaju svoje “posebne psihološke osobine”, ali poznaju jednu univerzalnu psihološku osobinu: svi teže da stiču više primarnih dobara i niko od njih nije sklon rizičnom ponašanju. Međutim, nije li svaka psihološka osobina individualna? Da li je dovoljno da se Rols poziva na intuitivne pretpostavke kako bi opravdao prihvatanje principa pravde? Da li je moguće da, čak i ako postoji neka univerzalna osobina svih ljudi, to bude osnova za prihvatanje principa? Za saglasnost neophodna je puna epistemološka osnova na nivou individue. Dakle, u Rolsovoj početnoj poziciji forsira se problematična pretpostavka da pojedinci imaju očiglednu, jasno prepoznatljivu, univerzalnu osobinu kao bolesnici iz primera. Ta

²¹ “Stoga, s obzirom na ljudsku prirodu, želja za tim stvarima je dio njihove racionalnosti; i dok se pretpostavlja da svako ima neko shvatanje dobra, ništa se ne zna o njegovim konačnim ciljevima. Preferencija primarnih dobara se izvodi, dakle, samo iz najopštijih pretpostavki i iz racionalnosti i uslova ljudskog života.” Ibid. 237 str.

²² Ovde ne razmatram kakav bi sadržaj principa izabrali bolesnici, već samo to da je nemoguće posle stvaranja vela neznanja očekivati postizanje saglasnosti. Svaki pojedinac ima svoje viđenje svoje bolesti.

pretpostavka je problematična, iznad svega, zato što je zasnovana na intuiciji. Sa druge strane, kada ne bi uzeo ovu pretpostavku u obzir, ne bi bilo moguće biranje drugog principa (principa razlike) koji podrazumeva da sve resurse treba distribuirati jednako osim ako nejednakost doprinosi onima u najlošijem položaju.²³

Ustanove i pojedinac

Prihvaćeni principi pravde u prvobitnom položaju trebalo bi da regulišu sve dalje sporazume. Oni se ugrađuju u institucionalni okvir (ustav i zakonodavstvo) političkog sistema, odnosno principi pravde nadalje regulišu prava i dužnosti pojedinaca kao i raspodelu beneficija u glavnim društvenim ustanovama. Pod ustanovama Rols podrazumeva: “javni sistem pravila kojima se određuju službe i položaji sa odgovarajućim pravima i dužnostima, ovlašćenjima i izuzećima i slično.”²⁴ Ustanove, dakle, u svojoj osnovi počivaju na saglasnosti pojedinaca. Kao osnovno sredstvo za konkretnu primenu principa pravde služi četvorosledna faza. Posle prve faze koja podrazumeva prihvatanje principa pravde u početnom položaju sledi druga faza u kojoj se bira “najdelotvorniji pravedni ustav.” Ustav je u vezi sa prvim principom pravde, odnosno njime se pre svega regulišu jednaka prava svih građana i ustavna ovlašćenja vlade. Treća faza je faza zakonodavstva i ona je u vezi sa drugim principom pravde. Poštujući ustavno zagwarantovani status jednakih prava i sloboda, zakonodavstvo reguliše društvene i ekonomske politike sa orijentacijom na “maksimalizovanje dugoročnih očekivanja onih u najnepovoljnijem položaju u uslovima nepristrasne jednakosti mogućnosti i pod uslovom da se zadrže jednake slobode.”²⁵ Konačno u poslednjoj fazi dolazi do primene principa za posebne slučajeve, koje se odvija unutar administrativnog i sudskog aparata kao i poštovanje istih principa od strane građana. Bitno je da svaka faza nasleđuje ograničenja prethodne. Ovim se na neki način fazno konkretizuju principi pravde iz početne pozicije, s tim što ova konkretizacija daje samo jasne granice za obrazovanje ustanova pravednog društva. Za razumevanje odnosa između ustanova i pojedinaca Rols upućuje na važnu distinkciju između “konstitutivnih pravila ustanova” i “strategija i maksima” koje se odnose na planiranja i aktivnosti pojedinaca. Pojedinci se ponašaju u skladu sa svojim interesima i željama i nisu formalno determinisani principima pravde. Međutim, principi predstavljaju ne samo institucionalni okvir unutar koga su dozvoljeni, ali i posebno favorizovana određena ponašanja, već i specifični instrument koji za cilj ima koordinaciju ponašanja kako bi se došlo do “društveno poželjnih ciljeva”.²⁶

Rols smatra da ovo omogućava da koordinacija različitih socijalnih ponašanja dovede do pravednih rezultata. Kao primer toga da se do određenih pravednih rezultata dolazi

²³ Janoš Kiš, “Iza vela neznanja”, Nova srpska politička misao, Beograd, br. 2-3. 15 str.

²⁴ Džon Rols, “Teorija pravde”, CID, Podgorica, JP Službeni list SRJ, Beograd 1998., 65 str.

²⁵ Ibid. 190 str.

²⁶ Ibid. 67 str.

koordinacijom, iako pojedinci nisu to svesno i planski nameravali, on navodi mehanizam nevidljive ruke Adama Smita. Međutim, u Rolsovom shvatanju odnosa između ustanove i pojedinca postoji jedna specifičnost: određeni oblici socijalnih interakcija nemaju osnova da se nazovu saradnjom, kao na primer situacija čiji je ishod povećanje nejednakosti (bogatstva) viših slojeva uz istovremeno nepopravljanje položaja osoba u najlošijem položaju. U Smitovom shvatanju pravde, koje nije restriktivno kao Rolsovo, ovakav ishod može biti posledica spontanih tržišnih odnosa. Tu nema nikakvih osnova za korekcijom, osim ako nisu povređena pravila pravde od kojih Smit polazi: život, svojina i poštovanje ugovora.²⁷ Takođe mehanizam nevidljive ruke nije ekvivalentan Rolsovoj koordinaciji i zbog činjenice da principi pravde kod Smita polaze od sasvim drugih osnova. Principi pravde kristališu se iz onoga što Smit naziva “opšta pravila ponašanja”, koja nastaju u jednom spontano-evolucionističkom poretku i koja se navikama i iskustvom utiskuju u um pojedinaca. Rolsovi principi pravde, nastali iz jednog intuicionističko-kontraktualističkog konteksta ne mogu biti okvir sa jasno definisanim i nepromenljivim granicama koje ne narušavaju autonomni poredak slobode o kome su govorili klasični liberali Hjum, Smit i kasnije Hajek.

U samoj početnoj poziciji koja počiva na dve intuitivne pretpostavke: da svi teže sticanju više, a ne manje primarnih dobara i da niko nije sklon rizku, pojedinci eksplicitno biraju principe pravde koji će biti ugrađeni u ustanove, ali i implicitno principe koji će u buduće definisati “društveno poželjne ciljeve”. Sporna je dakle neutralnost početne pozicije.

U tretiranju pojedinaca problematičan je Rolsov stav prema urođenim prirodnim obdarenostima i talentima. Već je pomenut uslov zašto pojedinci nemaju saznanje o svojim specifičnim osobinama: to stvara situaciju u kojoj može doći da pojedinci svesno iskoriste svoje prednosti kako bi principi pravde radili u njihovu posebnu korist. Pored ovog neophodnog uslova početne pozicije za dostizanje “pravde kao nepristrasnosti”, Rols smatra da su prirodne obdarenosti pojedinaca kao i njihov povoljniji socijalni status, posledice slučajne prirodne lutrije i da su samim tim nezaslužene. Od principa pravde se očekuje da budu stimulans za voljnu sradnju onih slojeva koji su manje imali sreće pri raspodeli prirodnih i društvenih prednosti. Ovo je bitan momenat jer iako smatra da su principi pravde nepristrasni, oni ipak stvaraju vrstu kompenzacije koja ima korektivnu funkciju, pa samim tim i jak egalitarni naboj. Pod velom neznanja briše se svest o posebnosti i prihvata se dominacija društva nad pojedincem. Ustvari društvo je kolektivni posednik tih slučajnosti prirodne lutrije, odnosno individualnih osobina, vrlina, talenata, strasti i mana. Kako je moguće da prvi princip pravde garantuje jednaka prava i slobode pojedinaca kada je u isto vreme data ontološka prednost društvu? Društvo ima suverenitet nad pojedinačnim talentima i produktima tih talenata, iako Rols ne odgovara na pitanje “zašto takav izmišljen entitet mora da polaže bilo kakvo pravo na njih?”²⁸ Odgovor na

²⁷ Navedeno prema: Ilija Vujačić “Politička teorija”, Čigoja štampa, Beograd, 2002., 156. str.

²⁸ Norman Beri, “Uvod u modernu političku teoriju”, Službeni glasnik, Beograd, 2007., 198 str.

ovo pitanje Normana Berija može biti Rolsov prikriveni egalitarizam pod plaštom proceduralne pravde.

Nozikova kritika Rolsove teorije pravde

Osnovni problem koji Robert Nozik pokreće u predgovoru svog dela “Anarhija, država i utopija” jeste: “koliko prostora prava pojedinaca ostavljaju državi?”²⁹ Odbacujući anarhistički argument i utvrđujući neophodnost postojanja države, Nozik odgovara da su neotuđiva prava pojedinaca kao i njihovo dostojanstvo granice delatnosti države. Srž libertarijanske političke filozofije jeste shvatanje da se samo dometi minimalne države mogu moralno opravdati sa aspekta individualnih prava. Proizilazi da su funkcije minimalne države ili države “noćnog čuvara” ograničene na zaštitu opšte bezbednosti svih građana kao i na poštovanje ugovora, odnosno principa pravde.

Postoje tri principa pravde koje Nozik izdvaja u sklopu svoje “teorije ovlašćenja”: pravedno sticanje, pravedni prenos i princip rektifikacije ili ispravljanje ranijih nepravdi iz situacija vezanih za prva dva principa. Kako bi se bliže objasnila teorija ovlašćenja važna je distinkcija koju Nozik pravi između istorijskih principa pravde i principa krajnjeg stanja, kao i između principa pravde kao obrasca i onih koji to nisu. Istorijski principi pravde podrazumevaju kontinuitet u primeni pomenutih principa pravde, odnosno: “prošle okolnosti ili djela mogu stvoriti diferencijalna ovlašćenja na stvari ili diferencijalne zasluge da se imaju stvari.”³⁰ Principi krajnjeg stanja podrazumevaju postojanje strukturalnih načela pravedne raspodele resursa kojima će se precizirati ko dobija koliko (na primer teorije socijalne pravde i utilitarizam). Sa druge strane, princip pravde kao obrazac podrazumeva da će raspodela varirati u skladu sa nekom prirodnom dimenzijom (moralna zasluga, potrebe, uloženi trud itd.). Zapravo, obrascem se teži popuniti prazno mesto u konstataciji “svakome prema njegovim ____.” Nozikova teorija ovlašćenja jeste istorijska, ona polazi od pravednog sticanja i prenosa, kao što se takođe ona ne oslanja na obrazac budući da Nozik smatra da se procesi proizvodnje i distribucije ne mogu odvajati.

Ovo je suštinska razlika u odnosu na Rolsovu teoriju. Rols naime veruje, kao većina teoretičara socijalne pravde, da postoji razlika između proizvodnje i distribucije, odnosno da se proizvodnjom stvara zajednički društveni proizvod koji treba nejednako distribuirati samo ako popravlja status onima u najlošijem položaju. Nozik smatra da ne treba postavljati pitanje ko će dobiti ono što je neko stvorio. Stvari ne padaju sa neba i svaki pojedinac ima fundamentalno pravo na te stvari ukoliko su zadovoljena pravila pravednog sticanja i prenosa.³¹ Potencirajući da

²⁹ Robert Nozik “Anarhija, država i utopija”, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2003., 9 str.

³⁰ Ibid. 209 str.

³¹ “Kada bi stvari padale sa neba kao mana, i kad nitko ne bi imao nikakvih posebnih prava na bilo koji njezin dio, i kad ni zrnice mane ne bi palo dok svi ne bi pristali na određenu raspodjelu, i kad bi nekako njezina količina varirala ovisno o raspodjeli, tada bi se moglo reći da bi pojedinci u položaju u kojem ne mogu prijetiti ili zahtijevati osobito

samo kroz slobodnu saglasnost prenosa stvari može doći do pravednih rezultata, Nozik dolazi do uprošćenog slogana koji oslikava njegovu teoriju ovlašćenja: “od svakoga kako izabere, svakome kako bude izabran.” Redistributivne funkcije dovode, dakle, do toga da svako u društvu može očekivati neki deo zajedničkog proizvoda, odnosno svako dobija pravo na “aktivnosti i proizvode drugih osoba, neovisno o tome jesu li te druge osobe ušle u određene odnose koji omogućavaju takva prava, te neovisno o tome prihvaćaju li oni ta prava dobrovoljno, iz milosrđa ili u zamjenu za nešto.”³² Sa aspekta Nozikove teorije ovlašćenja principi krajnjeg stanja kao i principi pravde kao obrasci neminovno narušavaju individualna prava i nemaju moralno opravdanje. Iz ovoga jasno proizilazi Nozikov stav da je Rolsov drugi princip pravde (princip razlike) primer principa pravde krajnjeg stanja, koji se oslanja na obrazac.

Nozik se takođe bavi makro-mikro problemom, odnosno problemom koji nastaje Rolsovim insistiranjem da se principi pravde odnose na osnovnu, makro, strukturu društva i da ne postoji mogućnost empirijske provere načela na konkretnom, mikro primeru. Kao što je već pomenuto, prihvaćeni principi pravde pod velom neznanja, ugrađuju se kroz četvorofazni sled u poredak i institucije sistema. Tačka dodira između principa makro i mikro nivoa odvija se u poslednjoj fazi, kada sudstvo i ostala administracija vrše primenu pravila za posebne slučajeve. Nozik opravdano postavlja pitanje zašto važe različita načela za ova dva nivoa? Koje to osobine poseduje osnovna struktura društva koje su specifične i zašto je onemogućeno testiranje osnovnih načela na mikro situacije? Razlog za ovakav stav, Nozik pronalazi u činjenici da “mikro situacije uključuju određena ovlašćenja.”³³ Odnosno na konkretnom mikro primeru uvek ćemo naići na pojedinca sa njegovim neotuđivim pravima. Temeljna načela našla bi se u superiornijoj situaciji od ovlašćenja, jer ta načela deluju na dubljem nivou od ovlašćenja. Ovim se dolazi do druge bitne razlike između ove dve teorije. Naime, obe teorije pravde predstavljaju neku verziju proceduralne pravde. Obe teorije podrazumevaju postojanje procedure koja dovodi do pravednog ishoda. Procedura Nozikove teorije ovlašćenja zasniva se na tri pomenuta principa pravde (sticanje, prenos i rektifikacija). Ovi principi pravde određuju kontinuirani i neutralni pravedni proces, ne određujući i ne favorizujući pri tom, neki ishod i ne osiguravajući neki spolja odabrani obrazac koji se mora zadovoljiti. Rolsova procedura podrazumeva apstraktnu situaciju početnog položaja, kada pojedinci pod velom neznanja biraju određene pravedne principe. Budući da su po Rolsovom mišljenju uslovi početnog položaja pravedni, svako načelo koje nastaje iz ovog procesa mora biti načelo pravednosti. Drugim rečima, Nozikovom procedurom nastaju dalje pravedne procedure, dok Rolsovim postupkom princip razlike determiniše naredne procedure i postaje pristrasni obrazac koji definiše koje će se procedure odbaciti kao nepravedne.

Za Nozika princip razlike predstavlja stimulaciju, ali i kompenzaciju onim pojedincima u najlošijem položaju i onim pojedincima koji nisu imali sreće pri izvlačenju rezultata prirodne

velike udjele, pristali na pravilo raspodjele u skladu sa načelom diferencijacije. No, je li to primjereni model za razmišljanje o tome kako podijeliti stvari koje ljudi proizvode.” Ibid. 262 str.

³² Ibid. 229 str.

³³ Ibid. 271 str.

lutrije. Ovaj princip omogućava određenim pojedincima da, narušavajući individualna prava drugih pojedinaca, iskoriste njihove talente i osobine. Šta više, ovim principom se dovode u pitanje i produkti tih talenata, obdarenosti i mašte! Princip razlike je operativni instrument koji vrši redistribuciju iz Rolsovog “kolektivnog kapitala.” Očigledno je da u svakom slobodnom društvu talenti pojedinaca i rezultati tih talenata mogu koristiti svima u međusobnoj saradnji. Imajući ovo u vidu i pridržavajući se Kantovog kategoričkog imperativa na koji se Rols oslanja, potpuno je moralno neodbranjiva i neutemeljena Rolsova pozicija o talentima pojedinaca kojima se uspostavlja dodatno eksploataisanje veće koristi iz njih i tretiranje tih talenata kao kolektivnog resursa društva.

Zaključak

Rolsova teorija pravde predstavlja jedno od najvažnijih dela savremene političke filozofije. Nozik je konstatovao da: “politički filozofi sad moraju ili raditi u sklopu Rolsove teorije ili objasniti zašto to ne čine.”³⁴ Norman Beri, sa druge strane, posmatra da je ovo delo: “najvažnija knjiga o političkoj filozofiji od Drugog svetskog rata.”³⁵ Ako se osvrnemo na jedan širi socijalno-politički kontekst, Rolsova teorija pravde pokušava da uspostavi legitimitet savremenim oblicima države blagostanja. Posmatrano sa aspekta konkretno ostvarive pravde, Rolsova teorija pokušava da pomiri liberalni status građanina i ekonomsku redistribuciju resursa. Modifikovani kapitalistički poredak posle Drugog svetskog rata u obliku države blagostanja, sa mešovitom ekonomijom, progresivnim oporezivanjem, opštom regulacijom i delimičnom nacionalizacijom velikih preduzeća kao glavnim karakteristikama, postaje globalno dominantni institucionalni model. Kejnsova ekonomska doktrina predstavlja najranije pokušaje legitimisanja ovakvog modela države blagostanja. Međutim dok je Kejnz pre svega orijentisan na dokazivanje efikasnosti državne intervencije u ekonomiji, što je u krajnoj instanci pokušaj opravdanja čitavog sistema, Rolsovo kapitalno delo “Teorija pravde” iz 1971. godine opravdava institucionalni model države blagostanja sa aspekta pravde. Kao što je pomenuto, Rolsov drugi princip pravde (princip razlike) predstavlja “egalitarni princip pravde” jer sva odstupanja od jednakosti moraju da imaju moralno opravdanje. Takođe ovaj princip ozbiljno udaljava Rolsovu teoriju od modela proceduralne teorije pravde, budući da postoji opredeljenje za jedno poželjno krajnje stanje. Drugi princip pravde ne može se posmatrati kao neutralan kao što to nije ni sama primarna saglasnost pod velom neznanja. Po mom mišljenju pristrasnost Rolsovih principa pravde ogleda se u tome što oni:

- unapred isključuju neke spontane ishode društvene interakcije, odričući im uopšte svojstvo društvene saradnje, čime implicitno favorizuju neke konačne ishode koji ne odgovaraju svim pojedincima i

³⁴ Ibid. 243.str

³⁵ Norman Beri, “Uvod u modern političku teoriju”, Službeni glasnik, Beograd, 2007., 169. str.

- predstavljaju stimulans poslušnosti upućen određenim grupama i pojedincima, što dovodi do različitog, nejednakog tretmana jednakih pojedinaca.

Alternativa Rolsovom pristupu jeste Nozikova teorija ovlašćenja, koja polazi od principa pravde klasičnog liberalizma. U samoj osnovi Nozikove teorije jeste pojedinac i njegova osnovna prava, pa konsekventno jedini institucionalni model koji može biti sa moralne strane opravdan jeste libertarijanski koncept minimalne države: “minimalna se država prema nama odnosi kao prema nepovredivim pojedincima koje drugi ne smiju izrabljivati na određene načine kao sredstva, oruđe, instrumente ili resurse; ona se odnosi prema nama kao prema osobama koja imaju prava, i to s dostojanstvom koje se na njima temelji.”³⁶

Literatura

- Norman Beri, “Uvod u modernu političku teoriju”, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- Aristotel, “Politika”, Bigz, Beograd, 2003.
- Fridrih fon Hajek, “Poredak slobode”, Global book, Novi sad, 1998.
- Džon Rols, “Teorija pravde”, CID, Podgorica, JP Službeni list SRJ, Beograd 1998.
- Janoš Kiš, “Neutralnost države”, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.
- Dragan Lakićević, Božo Stojanović, Ilija Vujačić, “Teoretičari liberalizma”, Službeni glasnik, Beograd 2007.
- Dušan Pavlović, “Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde”, Fabrika knjiga, Beograd 2005.
- Bertrand Rasel, “Mudrost zapada”, Dereta, Beograd, 2003.
- Ilija Vujačić, “Politička teorija”, Čigoja štampa, Beograd, 2002.
- Robert Nozik, “Anarhija, država i utopija”, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2003.

³⁶ Robert Nozik “Anarhija, država i utopija”, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2003., 430. str.

Recenzija teksta

Rolsova teorija pravde predstavlja kamen temeljac savremene političke filozofije. U njoj Rols raspravlja o temeljnim političkim konceptima kao što su društveni ugovor, sloboda, jednakost i raspodela, sve ih povezujući sa pravdom. Rols takođe uvodi i neke nove koncepte kao što su početna pozicija i veo neznanja kojima se omogućuju okolnosti pravde, odnosno kojima se pojedincima iza vela neznanja omogućuje da izaberu principe pravde na jedan nepristrasan način.

Rad o Rolsovoj teoriji pravde koji je napisao Miloš Nikolić upušta se, između ostalog, u analizu realnosti pretpostavki o tome da li se pojedincima koji iza vela neznanja biraju principe pravde mogu pripisati univerzalne ili partikularne osobine. Pošto im Rols pripisuje samo univerzalne osobine (“svi pojedinci uvek žele više primarnih doabra, a ne manje”), Nikolić zaključuje kako su takve pretpostavke nerealne.

Preporučujem da se rad Miloša Nikolića objavi u Godišnjaku 2008.

Dušan Pavlović